

Petr Andreas

VYBÍRAT A POSUZOVAT

Literární kritika a interpretace
v období normalizace

Pistorius & Olšanská
Příbram 2016

Lektorovali:

prof. PhDr. Petr A. Bílek, CSc.

doc. PhDr. Michal Pullmann, Ph.D.

Tato monografie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 09: Literatura a umění v mezikulturních souvislostech, podprogram Literární brak: „triviální“ a „pokleslé“ žánry a podoby literatury z hlediska vývoje historického a z hlediska konceptů populární kultury, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze.

© Petr Andreas, 2016

© Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, 2016

© ČTK (foto), 2016

ISBN 978-80-87855-55-3

Poděkování

Za konzultace, výklady a jinou pomoc děkuji Petru Bílkovi, Petru A. Bílkovi, Milanu Blahynkovi, Jiřímu Brabcovi, Františku Cingerovi, Jaroslavu Čejkovi, Josefu Čermákovi, Jevgeniji Dobrenkovi, Jarmile Fialové, Petru Hájkovi, Haně Hrzalové, Miladě Chlíbcové, Miroslavu Jindrovi, Aleši Hamanovi, Evě Kondrysové, Pavlu Janouškovi, Jaroslavě Jiskrové, Vladimíru Justovi, Pavlu Kosatíkovi, Janu Matonohovi, Jaroslavu Medovi, Marii Mravcové, Vladimíru Novotnému, Karlu Sýsovi, Alexeji Mikuláškově, Zdenko Pavelkovi, Karlu Srpovi, Petru Šámalovi, Josefu Šimonovi, Michaelu Špiritovi, Tomislavu Volkovi, Michaelu Wögerbauerovi, Janu Zelenkovi a Ireně Zítkové; a za nepřekonatelné komentáře a podporu manželce Zuzce.

Obsah

I. Úvod — 11

II. Politika interpretace. Konceptuální rámec a jeho analytické využití — 14

II.1 Koncept a jeho vznik — 14

II.2 Politika interpretace a teorie jednání. Analytická metoda — 19

III. Politika předporozumění a politika sebe prezentace.

Metodologické reflexe — 24

III.1 Politika předporozumění: Polistopadové čtení textů z období komunismu — 24

III.2 Politika sebe prezentace. Každý svého života redaktorem — 38

IV. Politicko-estetická norma — 46

IV.1 Tabuizační norma v normalizační kritice a redakční praxi — 47

IV.2 Autorita a její role ve vyjednávání politicko-estetické normy — 64

IV.3 Vymáhání normy a sankcionování. Důsledky kritického aktu — 69

V. Politika interpretace mimo text — 72

V.1 Autocenzura — 72

Milan Blahynka omezuje kritiku opovrhovatelů pozemskou poezií — 77

V.2 Selektce — 78

Vyjednávání o podobě Dostálova *S realismem na křižovatce* — 79

Vítězslav Ržounek retušuje své statě ze 60. let — 84

VI. Politika interpretace v textu: Rétorika a autoritativní jazyk — 89

VI.1 Rétorika strážců politického konsenzu — 94

Štěpán Vlašín a Jiří Hájek proti Štollovým sympatiím a averzím — 97

Vítězslav Ržounek a Josef Peterka proti Lukešově *Prozaické skutečnosti* — 99

Jiří Hájek a Ivan Skála zastavují Pavelkovo *Čekání na poezii* — 102

Předsednictvo Svazu českých spisovatelů odmítá pamflet Jiřího Taura — 108

Politický profil jako přitěžující okolnost. František Cinger hodnotí

výběr autorů v antologii Vladimíra Justa — 110

- VI.2 Politická objednávka a angažovanost — 113
Jaroslav Čejka polemizuje s exponenty emigrace — 115
Zdroje angažovanosti *Pozemské poezie* Milana Blahynky — 118
VI.3 Sebekritika — 126
Sebekritika sebeinterpretací. Ladislav Štoll: *Básník a naděje* — 127
Sebekritika sebecochvalou Jiřího Hájka — 129
Omluva Jiřího Hájka — 130
VI.4 Synergie a subverze. Ezopský jazyk — 132
Sáva Šabouk argumentuje Štollem a Taufrem proti Štollovi a Taufrovi — 135
Náповědy Milana Blahynky (kryptonymy) — 137
Pražský týdeník Vladimíra Dostála — 139
Štěpán Vlašín proti mlčení Blahoslava Dokoupila
o Šotolově existencialismu — 139
Pavel Janoušek vyslovuje několik názorů (perspektivního) kritika — 141
K padesátinám Sávy Šabouka od Zdeňka Mathausera — 142
Milan Blahynka o Miladě Chlěbcové alias Jiřím Brabcovi — 144
Vladimír Macura o *Reportáži psané na oprátce* neideologicky — 146

VII. Politika interpretace v paratextu — 147

- VII.1 Přeznačování. Hra na socialistickou literaturu — 148
Pomůžte příslušný doslov. Vyjednávání o podobu Dostálova
S realismem na křižovatce — 151
Jan Zábřana vrství marxistické citáty o Grahamu Greenovi — 153
Jindra a Skoumal: Joyce není psychoanalytik — 155
Miloš Pohorský ospravedlňuje existenciální tón Jana Otčenáška — 162
Milan Blahynka dělá z Vladimíra Holana epigona S. K. Neumanna — 164
Květa Hyršlová naznačuje, že Kafka byl dělník — 165
Karel Martínek: Justova Poetika malých scén je obranou
lidskosti a života — 168
Trojížánr *Pozemské poezie* — 170
Miroslav Červenka cítí u Jarmily Mourkové marxistickou polevu — 172
VII.2 Autorství, tiráž, rejstřík, komentář — 174
Výbor z Poea: Anonymní překlady — 175
Sporní autoři v poznámce Parolkovy *Ruské klasické literatury* — 176
Bibliografická legenda o M. M. Bachtinovi — 177
Vyhoďte Brouska. Rejstřík v Lukešově *Prozaické skutečnosti* — 179
Nedávejte tam rejstřík vůbec. Justovy *Proměny malých scén* — 180

VIII. Závěr: Kritický akt v normalizační éře — 181

IX. Résumé — 193

X. Použitá literatura — 195

X.1 Prameny — 195

Kolektivní a programová prohlášení, projevy, diskusní příspěvky — 195

Archivní prameny — 196

Monografie — 198

Články, eseje, kritiky, recenze a studie — 200

Paratexty (předmluvy, doslovy, ediční poznámky ad.) — 201

Rozhovory — 202

X.2 Literatura — 202

Monografie — 202

Studie — 207

Diplomové práce — 212

Slovníky a slovníková hesla — 212

Články, eseje, kritiky, recenze, odpovědi v anketách — 213

Publicistika a literatura faktu — 214

X.3 Rozhovory a paměti — 215

Rozhovory — 215

Paměti, vzpomínky a knižní autobiografické rozhovory — 216

X.4 Beletrie a poezie — 217

XI. Jmenný rejstřík — 218

Zkratky a značky

a. j. archivní jednotka

AV ČR Akademie věd České republiky

Čs. spisovatel Československý spisovatel

ČSAV Československá akademie věd

ČSSR Československá socialistická republika

č. číslo

ed. editoval(i)

f. fond

FF UK Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

kap. kapitola

KČSL Katedra české a slovenské literatury

NA Národní archiv

odd. oddíl(y); oddělení

PNP Památník národního písemnictví

podkap. podkapitola

přel. přeložil(i)

s., str. strana

SAV Slovenská akadémia vied

SNKLHU Státní nakladatelství krásné literatury,
hudby a umění

SČS Svaz českých spisovatelů

StB Státní bezpečnost

UP University Press

ÚČSL Ústav české a světové literatury

ÚSTR Ústav pro studium totalitních režimů

I. Úvod

Tato kniha pojednává o politice literární interpretace v období tzv. „normalizace“.¹

Politika interpretace představuje ten rozměr literární kritiky a interpretace, kdy kritikovy politické či politizované zájmy ovlivňují jeho argumentaci; tento rozměr je v různé míře přítomný v každé interpretaci. Pro normalizační literární kritiku a publicistiku² je charakteristická ta podoba politicky motivované interpretace, jež byla důsledkem politizace veřejného prostoru v období let 1948–1989, způsobila proměnu charakteru tradičních žánrů kritiky a po listopadu 1989 se stala hlavním tématem diskusí o normalizační kritice, nanejvýš jako cíl výtek: byla – a je – odsuzována jako „deformace“.³

Politika interpretace je spjata s používáním ideologického jazyka (popřípadě antiideologicky odideologizovaného či jinotajného – jazyk je vždy ideologický) a způsobů argumentace,⁴ které jsou ústředním motivem této publikace.

V letech 1948–1989 vzniklo mnoho různých podob a způsobů použití ideologického jazyka. Neomezovaly se samozřejmě na kritiku. Pronikaly do všech sfér lidské činnosti, byly běžnou součástí sociální praxe; použití v kritice je jejich zvláštním případem. Stejně tak, jak jsem již naznačil, se použití různých forem ideologického jazyka neomezuje na normalizační režim či autoritářské režimy, protože komunikace se řídí pragmatickými zájmy mluvčího bez ohledu na kulturu nebo politické uspořádání.

V normalizačním kontextu však nabízí pro zkoumání ideologického jazyka nejdiferencovanější materiál právě kritika, a to z několika důvodů: Normalizaci zaprvé předcházel politický a mocenský střet mezi dvěma skupinami, přívrženci demokratizujících reforem socialismu a konzervativci.

¹ Výrazy, které pocházejí ze slovníku komunistických mocenských elit, ale i emotivní polistopadová hodnocení normalizačního režimu vkládám do uvozovek; u opakujících se výrazů však z praktických důvodů označuji jen první či takový výskyt, kdy jsem pokládal distancování se od nich za zvlášť potřebné.

² Namísto „literární kritika a publicistika“ pro stručnost píši „literární kritika“ či „kritika“.

³ Srov. za všechny např. Šajtar, Drahomír: O „normalizaci“ v literatuře 70. a 80. let, *Literární noviny* 7, č. 48, 1996, s. 7.

⁴ Namísto „jazyk a způsoby argumentace“ či „způsoby prezentace problémů“ dále jen „jazyk“.

Zákonitě se silně projevil v kritice, jejímž *raison d'être* je hodnocení osob-autorů a děl. Zadruhé to byla právě literatura, spisovatelé a kritici jakožto hlavní hybatelé pražského jara, na jejichž politické, etické a estetické negaci vznikl étos normalizačního režimu. Zatřetí byly kultura a umění coby velké reprezentace jedním z hlavních nástrojů konstruování sociální reality socialismu⁵ a nepostradatelnou oporou všech komunistických režimů.

Kniha, kterou se chystáte číst, je metakritická.⁶ Usiluji o to, abych v ní podal zaprvé systematický pohled na normalizační politiku interpretace a zadruhé metodologické poznatky platné obecně pro bádání o normalizační kultuře i veřejném životě. Sestává ze tří částí: teoretické a metodologické (kapitoly II–IV), interpretačně-analytické (kapitoly V–VII) a syntetické (kapitola VIII).

V první části představuji koncept politiky interpretace (kapitola II), který mi posloužil jako metodický základ pro interpretační část. Na příkladu některých dosavadních přístupů – především v kritice Fideliovy *Řeči komunistické moci* – se vyrovnávám s nejdůležitějšími metodologickými problémy, které vyvstávají při interpretaci pramenů vzniklých v normalizační éře a svědectví pamětníků (kapitola III). V podobě pojmů politicko-estetické normy a autority (kapitola IV) načrtávám principy, jimiž se normalizační literární kritika a publicistika řídily.

V druhé části (kapitoly V–VII) jsem roztrídil a vyložil jednotlivé případy rétorických, diskursivních a textových strategií a řečových her, s nimiž se v normalizačním literárním provozu bylo možné setkat. Nalézal jsem je

⁵ Dobrenko, Evgeny: *Political Economy of Socialist Realism*, přel. Jesse M. Savage, Yale UP: New Haven / London 2007, s. 5.

⁶ Případně metametakritická, chápeme-li metakritiku literatury tradičně jako studium a kritiku literární kritiky (komparace typů a linií kritiky...) a zabývám-li se v této publikaci – *metametakriticky* – politickým, ideologickým, sociálním a psychologickým rozměrem kritiky.

⁷ Roli pamětníků nelze přecenit vzhledem k povaze materiálu, který se díky své mnohdy až konspirativní povaze vzpírá dokumentaci a žádá si spíše způsob práce investigativního žurnalisty než literárního historika. (Metodologii rozhovorů se věnuji v podkap. III.2.) Rozpoznat neviditelné autorské záměry v jednotlivých textech je bez svědectví pisatelů a pamětníků obtížné a často nad možnosti interpreta, kterému pro nedostatek osobní zkušenosti unikají nuance dobových kontextů. Starší badatelé-pamětníci však, jak se zdá, nemají bohužel příliš chuti psát o období, které ještě neprošlo historizací a stále je předmětem živého politického a emocionálního hodnocení.

porůznu rozesety v časopisech, memoárové literatuře a archiváliích anebo jsem se o nich dozvídal při rozhovorech s pamětníky. V úvahu jsem vzal v zásadě všechny literárněkritické, literárněpublicistické, literárněvědné a textologické žánry. Dílčí interpretace jsem zakládal na pramenech, a kde to bylo možné, vyhledal jsem písemné či osobní svědectví jejich pisatelů-pamětníků.⁷ Ve středu mého zájmu stanuly elity normalizační literární kritiky (v zásadě ti, kterým mezi lety 1969–1989 vyšla kniha) a příslušníci tzv. šedé zóny (ti, kteří působili v oficiálních institucích, ale publikovali jen ve sbornících či registrovaném tisku). Stranou jsem nechal ty, již se oficiálního provozu účastnili zaštitěni jménem „pokryvače“ nebo pod šifrou.

Ve třetí, závěrečné části (kapitola VIII) jsem shrnul a zobecnil poznatky získané na základě interpretací k tomu, abych popsal, jaké důsledky měla normalizační politizace literárního provozu pro stavbu literárněkritického sdělení.

II. Politika interpretace. Konceptuální rámec a jeho analytické využití

Za základ pracovní metody jsem zvolil koncept politiky interpretace – speciální součástí politiky jakožto zápasu o interpretaci dění a skutečnosti v oblasti literární kritiky, chápeme-li politiku v širším smyslu mezilidských a meziskupinových vztahů (oproti politice institucionální).

V této kapitole načrtnu okruh problémů a pojmový rámec pro analýzu politiky interpretace a uvedu jej do kontextu, neboť v českém prostředí se s tímto pojmem nesetkáváme.¹

II.1 Koncept a jeho vznik

Debata o politice interpretace se odehrála v 80. letech a na počátku 90. let minulého století mezi anglosaskými literárními teoretiky. Eseje, které největší měrou přispěly ke vzniku konceptu, vyšly společně v tematickém vydání časopisu *Critical Inquiry: The Politics of Interpretation* v roce 1982² a spolu s replikami znovu ve stejnojmenném sborníku v roce 1983.³

Hlavní linii a momenty debaty rekapituloval a komentoval Patrick C. Hogan roku 1990 v knize *The Politics of Interpretation. Ideology, Professionalism and the Study of Literature*.⁴ Zamyslel se nad tím, zda a nakolik lze abstrahovat politický rozměr literární kritiky. Uvažoval přitom jako (literární) historik, jenž chce získat (literárně)historické poznání zvláštního druhu, a neobejde se proto bez teorie jednání a rozlišení jeho zvláštních typů. Řešení nalezl v pohledu na kritiku jako na jednání: navrhl postup, jak v literárněkritickém jednání nalézt jednání politické, a nabídl vlastní koncept.⁵

¹ Vyjma například zmínku v Bílkově přehledu vývoje literární teorie. Bílek, Petr A.: *Hledání jazyka interpretace*, Host: Brno 2003, s. 79.

² *Critical Inquiry* 9, č. 1: *The Politics of Interpretation*, 1982.

³ *The Politics of Interpretation*, ed. William J. Thomas Mitchell, The University of Chicago Press: London/Chicago 1983.

⁴ Hogan, Patrick Colm: *The Politics of Interpretation. Ideology, Professionalism and the Study of Literature*, Oxford UP: New York / Oxford 1990.

⁵ Význam, v němž se spojení politika interpretace jindy používá, odkazuje na souvislost přístupnosti významu textu a sociopolitického prostředí, ve kterém se odehrává čtení, na problematiku

Vzhledem k povaze literární kritiky (a literatury a kultury vůbec) v normalizační éře, která ji zvýraznila právě jako literárněkritické jednání (čin), jsem zvolil Hoganovo pojetí politiky interpretace za rámec této knihy. V této úvodní kapitole budu jeho výklad sledovat.

Jakkoli se takové tázání může zdát – s ohledem na existenci zjevně zpolitizované kultury totalitních režimů a množství příslušné literatury – absurdní, Hoganovým výchozím bodem se stala otázka po samotné existenci politiky interpretace, kterou si položil Walter Benn Michaels ve studii *Is There a Politics of Interpretation?*⁶ Michaels tvrdil, že nic takového jako politika interpretace neexistuje, a nabídl pro to následující argumenty: Budeme-li politiku interpretace pokládat za *zaujatost* neboli deformaci textu v podobě do něj vnořených politických zájmů, může interpret na svou interpretaci pohlížet dvojím způsobem. Buď své politicky relevantní interpretaci věří, a potom se jedná o standardní interpretační výkon a nikoli o politiku interpretace. Anebo své interpretaci nevěří, potom však o interpretaci (v literárněkritickém smyslu) nejde. A nakonec interpretace, které interpret věří, může mít nezávisle na jeho vůli nezamýšlené politické důsledky, ale pak se o politiku opět nejedná.

Hogan upozorňuje, že akt interpretace nesestává jen z interpretačního výkonu či jeho výsledku (textu jednotlivé kritiky), jak jej zjednodušeně viděl Michaels, nýbrž zahrnuje celý proces od rozhodnutí interpretovat a volby předmětu přes interpretování samo až po nakládání s hotovým textem. Jelikož politický potenciál mají všechny fáze, může nastat situace, kdy je kritik přesvědčen – a oprávněně – o poctivosti (doslovného znění) svého textu, nicméně kritický akt jako celek je přesto orientován, ať už záměrně či vlivem okolností, k politickému účelu.

Tato paratextová rovina politiky interpretace – jak uvidíme – hrála v normalizační literární publicistice roli stejně důležitou jako vlastní politika psaní: politično proniká celým procesem psaní a publikování, ať jsou

autority, plurality, tolerance, demokracie a liberalismu: čtenáři není přímo přístupný význam textu (jak tvrdí logocentrismus), ale jen jedna či více z jeho interpretací, jež vzniká v sociopolitickém rámci, v němž se čtenář pohybuje. Důležitá je pak povaha vztahu těchto interpretací. Srov. např.: Duddy, Thomas: Reading 'Jabberwocky' Rightfully: Meaning, Understanding, and the Politics of Interpretation, předneseno na Twentieth World Congress of Philosophy v Bostonu (Massachusetts, USA), 10.–15. 8. 1998, <<https://www.bu.edu/wcp/MainInte.htm>> (přístup 12. 8. 2015).
⁶Michaels, Walter Benn: Is There a Politics of Interpretation?, in: *The Politics of Interpretation*, s. 335–346.

jednotlivé jejich fáze pod kontrolou autora či nikoli. Proto jsem politice interpretace v paratextu věnoval samostatnou VII. kapitolu.

Na Michaelsově pozici je patrné, že vznikla na půdě anglosaských univerzit, známých tradicí intelektuální svobody, a že její autor postrádá zkušenost života v diktatuře. I když Michaels pracuje s příkladem divadelního kritika v maoistické Číně, nepředpokládá prostředí, kde kolektivní autorita strany dominuje nad řadovými kulturními a vědeckými pracovníky, jak bylo typické pro státy bývalého tzv. východního bloku, nýbrž „horizontální“ politický rozměr kulturní publicistiky, jenž odpovídá spíše kulturnímu či politickému aktivismu.

Naprosto zásadním momentem diskuse, u něhož se Hogan zastavuje – a to jak pro diskusi samu, tak pro tuto knihu –, je proto svoboda a racionalita kritikova jednání. Michaels předpokládal, že interpret je s to svobodně rozeznat vlastní politicky zaujatou interpretaci od takové, jakou by pokládal za správnou a racionální. Hogan mu spolu s Terryem Eagletonem namítá, že vedle situace, kdy se interpret řídí racionálními standardy, může podléhat politickému nátlaku anebo být ideologicky zaujatý. (O dlouhodobě podobě politického nátlaku v umělecké a kulturní oblasti – politicko-estetické normě – budu mluvit ve IV. kapitole.) V konkurenci těchto odlišných případů se pak rozhodnutí být racionální jeví rovněž jako politické, respektive umožněné či vyvolané politickými podmínkami: „Je jisté, že žijete-li na Falls Road v Belfastu, nemůžete si politično zvolit, protože už si vás v podobě britských vojáků zvolilo samo.“⁷

Situace uplynulého půlstoletí, kdy vedle sebe existovaly dvě politicky založené verze reality, představuje závažný metodologický problém, který nelze odbýt konstatováním, že přesvědčení normalizačního marxisty se liberálnímu demokratovi jeví jako iracionální a *vice versa*. Badatel se potýká s nutností svá zjištění relativizovat, neboli stále znovu definovat svou vlastní teoreticko-vědní pozici, a zároveň čelí nebezpečí, že bude svá zjištění relativizovat. (Problému předporozumění a badatelovy zaujatosti se podrobně věnuje podkapitola III.1.)

⁷ Eagleton, Terry: *Ineluctable Options*, in: *The Politics of Interpretation*, s. 373–380; cituje jej Hogan, Patrick Colm: *The Politics of Interpretation. Ideology, Professionalism and the Study of Literature*, s. 7. Falls Road je známá střetem britské armády s Irskou republikánskou armádou v roce 1970.

Politické jednání není nikdy zcela svobodné. Hogan cituje příklad, s jehož pomocí Eagleton rozlišil dva rozdílné druhy přesvědčení: „Ačkoli je víra biskupa výrazem určité ideologie, je stále svobodná ve smyslu, v němž není svobodný postoj, který zaujímá člověk stojící před namířenou zbraní.“⁸ Hogan namítá, že se nejedná o *přijetí* přesvědčení, nýbrž o jeho pouhé *prohlášení*, jež nezávisí na tom, zda mu člověk opravdu věří.

Hogan načrtl základní obrysy problematiky víry jedinice v ideologii; tato víra je bohužel jen málo postižitelná. Míra identifikace jednotlivců s dominantní ideologií mohla být samozřejmě různá, počínajíc demonstrativním (nikdy však absolutním) ztotožněním s politickou linií režimu a končíc subverzivní, „čistou“ rétorikou ideologického jazyka – která však těž konstruuje ideologickou verzi reality a vytváří ideologickou fikci. Rozlišit s jistotou tuto čistou rétoriku bez svědectví autora je však prakticky nemožné, neboť své výroky stylizoval tak, aby této snaze vzdorovaly. Demonstrativní ztotožnění a většina diskursu se pak zakládaly na *selekc*i, kdy jednotlivec nalézal průniky mezi svým osobním přesvědčením a oficiální doktrínou; selekce byla výsledkem politického tlaku normalizace a snahy zachovat si čisté svědomí. (Kreativním způsobům sebe prezentace a modelování vlastní minulosti se věnuji v podkapitole III.2.)

Eagletonův vstup upozornil Hogana na to, že je nutné uvažovat o problematice autority, strachu a rozdvojeného vědomí (odcizení), má-li koncept politické interpretace naplnit ambici tvůrců vypracovat jej jako univerzálně platný. Výsledky debaty, jak je sumarizuje Hoganův koncept, o kterém nyní píšu, se tím staly relevantními pro aplikaci na normalizační marx-leninskou literární teorii a kritiku *in vitro*.

Michaelsova silná teze o neexistenci politiky interpretace v Hoganově podání zní: „Není žádná politická interpretace *ve smyslu interpretace*, v níž rozhodujeme o pravdě vědomě na základě politických kritérií.“⁹ Takovýto koncept na text omezené politiky interpretace ovšem neodpovídá, jak Hogan ukázal, empirickým situacím, a je nedostatečný.¹⁰ Politika interpretace je transtextuální fenomén.

⁸ Tamtéž, s. 11.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Hoganovo zjištění naznačuje, že popisovat empirické situace pomocí kategorií politiky interpretace je nedostatečné. Namísto toho se zdá smysluplné zavést souhrnný termín, který by obsáhl celý publikační proces, tedy „politika literární kritiky a publicistiky“ nebo rovnou, jak vyplyne dále, „politika literárněkritického a literárněpublicistického jednání“. Pro přehlednost však setrvám u zavedeného termínu politika interpretace a budu jím mít na mysli všechny fáze činnosti interpreta.

Hogan proto vypracovává koncept vlastní; kritériem političnosti v něm shledává etické hodnocení. To je ovšem relativní v případě stranění určité skupině: o tomto rysu etična, odpovídajícím oddanosti ideologii, mluví Fredrick Jameson ve vlivné knize *The Political Unconscious*. Oddanost ideologii podle něho není „záležitostí morální volby, nýbrž stranickosti ve střetu znesvářených skupin“.¹¹ Je proto třeba vypracovat takový pojem politiky interpretace, který bude nadstranický například v případě dlouhotrvajících konfliktů, v nichž nelze jedné ze skupin jednoduše stranit.

Hogan popisuje svou úvahu vedoucí k vytvoření takového pojmu. Vychází z tvrzení, že „politická interpretace je taková, jež bere v úvahu otázky spravedlnosti, respektive otázky politické (v běžném smyslu), které náleží do říše etična“.¹² Pojem etična odvozuje z Kantových pojmů etického imperativu a říše účelů. „Něco se týká etiky do té míry, nakolik to zahrnuje úvahy o nakládání s lidmi jako účely o sobě nebo jako pouhými prostředky a má-li to co do činění s ustanovením říše účelů.“¹³ A Hoganova finální definice zní: „Politická interpretace je taková, jež přihlíží k oné podmnožině politických úvah (v běžném smyslu), které jsou zároveň etické ve smyslu, že zahrnují zájmy na ustanovení říše účelů především v tom ohledu a do té míry, nakolik tato říše ustanovena nebyla.“¹⁴ Neboli: Politický rozměr interpretace spočívá ve snaze ovlivňovat život společnosti i jednotlivce.

Z povahy interpretace jako komunikačního aktu plyne, že *každá* interpretace je více či méně politická, neboť každá předpokládá čtenáře, kterému chce cosi sdělit a tím naň působit. Izolovat apolitickou interpretaci není možné, ačkoli takové se blíží situace, kdy se interpret zaměřuje na dílo samo a úvahy o něm. (I tak může mít ovšem jeho interpretace nezáměrné politické důsledky.) Přestože jsou některé aspekty Hoganova konceptu ve „vypouklém zrcadle“ socialistické diktatury více a jiné méně patrné, skýtá tento univerzální koncept základní hledisko, z něž se normalizační kritika otevírá porozumění.

Stupeň političnosti konkrétní interpretace v zásadě odpovídá stupni její instrumentálnosti, tedy tomu, nakolik interpret odhlíží od samotného díla

¹¹ Jameson, Fredric: *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act*, Cornell UP: Ithaca (New York) 1981, s. 190.

¹² Hogan, Patrick Colm: *The Politics of Interpretation*, s. 15.

¹³ Tamtéž, s. 19.

¹⁴ Tamtéž, s. 20.

a soustředí se na důsledky, které svým výkonem vyvolá. (O instrumentální povaze interpretace budu hovořit podrobně v závěrečné syntéze v kapitole VIII.) Politizace zákonitě mění složení funkcí textu a na úrovni diskursu způsobuje celkové předefinování povahy a funkce tradičních žánrů.

V českém kontextu se s pojmem politiky interpretace, jenž je pro tuto knihu ústřední, nesetkáváme. Tuto badatelskou perspektivu nicméně používá několik literárněhistorických prací. Patří k nim kniha Michala Bauera *Tíseň tmy. Halasovské interpretace po roce 1948* a dále například studie *Spor o Lukeše* Pavla Janouška. Jednou z rovin politiky interpretace (o cenzuru jako faktor inspirující a formující text) se zabývá tým ÚČL AV ČR pod vedením Pavla Janáčka v projektu *Literární cenzura v obrysech. Administrativní kontrola a regulace literární komunikace v české kultuře 19. a 20. století*.¹⁵

II.2 Politika interpretace a teorie jednání. Analytická metoda

V jednotlivých interpretacích mne zajímaly především způsoby psaní („rétorické, diskursivní a textové hry“) autorů–kritiků plynoucí z jejich pozice v profesní a politické hierarchii, dílčí normy a hodnoty, které svými texty naplňovali či kterým naopak vzdorovali, a funkce textů v literárním provozu.

Na kritický čin (interpretaci) jsem tedy nahlížel optikou politiky interpretace vystavěné na půdorysu etiky a organizace společnosti. Jeho dynamiku lze zachytit v pojmech teorie jednání: prostřednictvím autorského záměru a motivu, důsledku a funkce. (V kapitole VIII vyvozují závěry rovněž pomocí teorie řečových aktů.) Tyto základní pojmy nyní shrňme.

Autorským záměrem neboli autorskou intencí je míněna autorova představa podoby textu, tak jak měla být a ve výsledku buď byla, nebo nebyla v textu realizována. Autorský záměr je pojmem estetiky a literární teorie a na rozdíl od sociálních věd, kde záměr může znamenat jakýkoli cíl, kterého dosáhneme v budoucnosti, je zde omezen na dílo (text) a takto jej také budu používat.

Pojem motivu čili pohnutky známe především ze sociální psychologie, teorie jednání a práva. V různých kontextech může vyjadřovat několik rovin jednání a jeho interpretací, od příčiny jednání (v minulosti) přes důvod

¹⁵ Řešený v Oddělení pro výzkum literární kultury ÚČL AV ČR v letech 2009–2013.

jednání (v přítomnosti) po předjímané (budoucí) důsledky jednání.¹⁶ Pro naše účely je užitečné především rozlišení *manifestních motivů* a *objektivních funkcí*, které provedl Robert Merton.¹⁷ Lze jím zachytit rozdíl mezi vědomými subjektivními motivacemi jednání a jeho objektivními společenskými důsledky, což je důležité nejen pro pochopení vzniku a stavby jednotlivých textů, ale osvětluje to i některé totalitní rysy společnosti. Manifestní motiv odkazuje k tomu, oč usiluje jednající, co je funkční (žádoucí) pro něj či jeho bezprostřední okolí, a k tomu, co se jako takové *manifestuje* v individuálním rozhodovacím procesu. Objektivní funkce pak vyjadřuje to, co je funkční (případně dysfunkční) pro společnost jako celek.

Důsledky rozlišujeme dvojího druhu, zaprvé důsledky na úrovni jednání adresáta a zadruhé důsledky na úrovni jeho vědomí, respektive působení na sociální realitu.

Empirická dostupnost jednotlivých rovin jednání může vzbudit řadu metodologických námitek.

Interpretace autorského záměru a motivů může připomínat *psychologizování*, zpravidla neodborný pokus o vhled do něčí psychické reality, o které striktně vzato nelze nic jistého vědět. Takový vhled často sugeruje iracionalitu protivníka a sleduje diskreditaci jeho názorů. Autorský záměr a šířeji motivy jednání jsou ve smyslu přímé evidence opravdu nedostupné – do hlavy nikomu nevidíme, jakkoli se o to snažíme –, přesto je pomýšlení na ně určující pro lidskou interakci, komunikaci, rozumění textům i literární kritiku.¹⁸ Prožitek „porozumění“ záměru a prožitek „jistoty“ o něm patří k základním komunikačním zkušenostem. Fakt, že uhadování motivů a záměrů je nutnou dovedností pro život, a zároveň je nemožné dosáhnout v něm jistoty, je paradoxem lidského rozumění. Jaké povahy je toto rozumění?

¹⁶ Mills, C. Wright: Situated Action and the Vocabulary of Motives, *American Sociological Review* 5, č. 6, 1940, s. 907. Millsovu definici uvádí Campbell, Colin: On the Concept of Motive in Sociology, *Sociology. The Journal of the British Sociological Association* 30, č. 1, 1996, s. 101.

¹⁷ Merton, Robert K.: Manifest and Latent Functions, in: *The Social Theory and Social Structure*, Free Press: Glencoe (Illinois) 1957, s. 60–69. Mertonovu terminologii používáme v podobě korigované Johnem Holmwoodem, viz Harrington, Austin a kol.: *Moderní sociální teorie*, přel. Hana Loupová, Portál: Praha 2006, s. 136–139.

¹⁸ Srov. Heider, Fritz: *The Psychology of Interpersonal Relations*, John Wiley & Sons: New York 1958; citováno podle Nakonečný, Milan: *Sociální psychologie*, Academia: Praha 1999, s. 85 a 86.

Není-li vhléd do psychické reality možný, přestože jej zakoušíme jako autentický, musí se jednat o projekci – a to projekci toho, kdo záměr vnímá (v našem případě čtenáře). Pokud se rozhlédneme po recentní literární teorii a filosofii jazyka, zjistíme, že autoři berou za zdroj této projekce typy kontextu, s nimiž pracují ve svých teoriích komunikace. Podle Johna Austina nerozhoduje o tom, jak daný řečový akt působí, primárně vlastní autorská intence, nýbrž spíše konvence prostředí, kde se akt odehrává.¹⁹ Jeho stanovisku odporuje Jacques Derrida, který tvrdí, že úspěšnost performativního aktu je zcela závislá na konvencích obklopujících řečový akt, a nikoli na intenci autora.²⁰ Jsou-li podle obou těchto autorů rozhodující situační konvence, pak pro identifikaci záměrů a motivů pisatele publicistického textu jsou důležitým vodítkem konvenční funkce příslušného žánru a prostor, jenž tento žánr v daných podmínkách kulturní či publicistické produkce případně skýtá pro naplnění funkcí alternativních. Na roli okolností mimo konvence upozorňuje Miroslav Červenka, když říká, že „na intenci se soudí ne z textu, ale ze situace, jež je dána způsobem jeho zveřejnění“.²¹ Z opačné perspektivy „reader-response“ na autorskou intenci pohlíží Stanley Fish, jenž ji ztotožňuje s výsledkem aplikace čtenářovy zkušenosti na text.²²

Máme tedy co činit s kontextem žánru a jeho funkcí, širším publikačním kontextem a filtrem zkušenosti vnímatele: Autorský záměr je projekcí, kterou si čtenář vytváří na základě textu, kontextů a vlastní zkušenosti. I samotný text, obvykle vnímaný jako autoritativní pramen, se z tohoto hlediska stává kontextem, příznakem. O nic jiného než specifický druh kontextu a nepřímého přístupu nejde dokonce ani v případě, že je záměr „přímo“ sdělen či potvrzen autorem. (Viz metodologie rozhovorů s autory-pamětníky v podkapitole III.2.) Není-li možné poznat záměry přímo, je pro jejich interpretaci rozhodující, aby byla prováděna s vědomím, že jsou dostupné pouze s určitou pravděpodobností, která nikdy nemůže odpovídat jistotě.

¹⁹ Austin, John: *How to do Things with Words. The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*, ed. J. O. Urmson and Marina Sbisa, Clarendon Press UP: Oxford 1962, s. 9 a 14.

²⁰ Derrida, Jacques: *Signature Event Context*, in: *Limited Inc*, přel. Samuel Weber, Northwestern UP: Evanston (Illinois) 1988, s. 14.

²¹ Červenka, Miroslav: *Záznamník*, Atlantis: Brno 2009, s. 9.

²² Fish, Stanley: *Interpreting the Variorum*, in: *Is There a Text in This Class?*, Harvard UP: Cambridge (Massachusetts) / London 1980, s. 147–173.

Dalším rizikem, jež provází úvahy o motivech, je zkreslení plynoucí z jejich vlastnosti, že se na ně pozornost zaměřuje zpravidla pouze tehdy, pokud vznikne potřeba vysvětlit jednání. Jednání, u něhož tuto potřebu pociťujeme, se jeví jako zvláštní, vybočující z normálu, nepochopitelné, iracionální, případně nemorální. Hrozí, že tento jev zkreslí bádání z hlediska politiky interpretace (a historické bádání vůbec) zejména tehdy, jedná-li se o materiál z jiného kulturního nebo sociopolitického okruhu: hrozí, že to, co bylo vnímáno jako nepříznakové, normální, se bude jevit jako příznakové, ne-normální. Jinými slovy bude to, co je odlišné, pokládáno za typické, zatímco to, co se podobá, zůstane nepovšimnuto. Nelze tomu však předcházet jinak než pohybem po hermeneutickém kruhu: kontextualizací (studiem historických okolností) a teoretizací (studiem obecných principů).

S tím souvisí *klam rafinovanosti* jednajících. Hovoříme-li o jednání v pojmech teorie jednání, vzniká zdání, že jednající jednal záměrně, měl jasný motiv a vynakládal racionální snahu dosáhnout cíle. Toto zdání inspiruje badatele, aby daný čin vnímal jako vědomý a přikláněl se tak k pojetí jednání jako řízeného svobodnou vůlí. V rutinně každodenního života je naopak vědomí záměru vzácné a představa cíle mlhavá a neurčitá.²³ Díky pozornosti, kterou činům jednajících věnujeme, se tyto činy tedy mohou zdát jako promyšlenější a rafinovanější, než jak se mohly jevit a pravděpodobně jevily současníkům.²⁴

Tento klam se částečně ruší paradigmatickým posunem sociálních věd od teorie racionálního jednání k teoriím identity, které vykládají jednání jako motivované identitou jednajícího, jako její důsledek. (V tradičním sváru mezi těmi, kdo tvrdí, že lidské jednání se řídí svobodnou vůlí, a zastánci determinismu se tak přiklánějí k determinismu.) Zatímco politické rozhodování má sklon používat absolutní pojmy a vytvářet tak iluzorní jistotu o motivech jednání, seriózní poznání musí připustit, že se řídí filosoficko-vědní perspektivou poznávajícího.

²³ Merton, Robert K.: *Studie ze sociologické teorie*, přel. Jana Ogrocká, Sociologické nakladatelství: Praha 2007, 2. vyd., s. 118.

²⁴ Mohou se tím spíše jevit jako *strategie* – tento termín zde však rezervuji pro takový typ autorských projevů, které byly plánovány, zpravidla podle určitého vyzkoušeného vzoru, jejichž důsledky byly kalkulovány, jež nebyly provedeny v afektu a které jsou v rozporu s tradiční podobou diskursu, žánru či disciplíny.

Další riziko úvah o motivech tkví v nutné *selektivnosti*. Každé uchopení tématu (už každé použití jazyka) předpokládá selekci. Lidské jednání a jeho motivy jsou oproti tomu komplexní. Jednání nelze bez deformace redukovat na jediný motiv či záměr nebo jejich konečný počet, každý motiv je naopak vždy svazkem motivů a intence je vždy svazkem intencí.

Z toho plyne, že každé pojednání o autorském záměru se musí zaměřit na určitý výsek z totality autorova vědomí a totality komunikační situace – a toto zaměření je vždy motivované pragmaticky, badatelovým zájmem. V sociální psychologii se tento způsob poznání označuje jako *construal*;²⁵ jde o interpretaci pomocí re-konstrukce určitého aspektu či množiny aspektů předmětu, ať lidského jednání nebo textu, bez nároku na úplnost. Výsledkem by tedy neměla být metodologická skepse, nýbrž opatrnost před předpojatostí: Zastánci demokratizujících reforem (pozdější disidenti) a konzervativci (pozdější normalizátoři) často upírali vědecké či společensky prospěšné cíle konkurenční skupině a obviňovali její příslušníky z touhy po moci. Obě složky se však v jednání obou skupin – v době před srpnem 1968, kdy byly rovnocennými politickými hráči, a poté s určitými rozdíly – nutně a přirozeně vzájemně doplňovaly.

Hovořím-li o něčích záměrech a motivech, činím tak vždy nutně s určitou licencí, rizikem většího nebo menšího zkreslení, které může být o to vážnější, že je nejen epistemické, ale také etické povahy. Vyhýbal jsem se tomu, abych vytvářel jakousi klasifikaci podle prakticky neurčitelné míry „důvěry“ či „víry“ autorů v ideologii – namísto ideologie jako stavu vědomí jsem se zaměřil na ideologii jako techniku diskursu. Je možné popsat tendenci určitých skupin v určitém období, zároveň se musíme smířit s tím, že na úrovni jednotlivých textů nejsou její projevy s naprostou jistotou identifikovatelné a prokazatelné – jednotlivé texty však současně slouží jako jeden z hlavních zdrojů jejího poznání.

²⁵ Méně časté anglické sloveso *construe* znamená „interpretovat určitým způsobem“ nebo „analyzovat stavbu (například textu, věty či slova)“. *Word Reference*, <www.wordreference.com/definition/construal> (přístup 28. 2. 2012).